

روابط مفهومی در مجموعه داستان « یکی بود، یکی نبود »

معصومه الیاسیان الانکس *

دکتر علیرضا شعبانلو **

چکیده

این تحقیق به بررسی روابط مفهومی مجموعه داستان «یکی بود، یکی نبود» اثر محمدعلی جمالزاده، بر اساس نظریات دکتر صفوی می‌پردازد و به این پرسش پاسخ می‌دهد که کدام عوامل انسجام بیش‌ترین بسامد و تأثیر را در تولید این متن داشته‌اند. در پژوهش‌های مربوط به انسجام متن، پژوهشگران بیشتر، نظریات هالیدی و حسن را به طور عام به عنوان الگوی کار قرار داده و تحقیقاتی را انجام داده‌اند. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که روابط باهم‌آیی، شمول‌معنایی، هم‌معنایی (ترادف)، جزء و اژگی و تقابل معنایی به ترتیب بیش‌ترین درصد انواع پیوندهای واژگانی را در میان داده‌های تحقیق حاضر به خود اختصاص داده‌اند.

واژه‌های کلیدی

انسجام، روابط مفهومی، متن، معنا.

مقدمه

* دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ساوه.

** دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ساوه، گروه زبان و ادبیات فارسی، ایران، ساوه.

□ فصلنامه علمی پژوهشی اندیشه‌های ادبی ❖ سال سوم از دوره جدید ❖ شماره ۱۰

محمدعلی جمالزاده از جمله نخستین نویسندگانی است که به لحاظ نظری و عملی در برابر دیکتاتوری ادبی یا آریستوکراسی (Aristocracy) ادبی قد علم کرده است و نسبت به این که خوانندگان ادبیات فارسی به عنوان گروهی اندک از میان جمعی خاص برگزیده شوند فریاد اعتراض سر داده است و خواستار آن است که ادبیات فارسی در دسترس همگان قرار گیرد تا به ترقی معنوی و پیشرفت اجتماعی نایل آید.

جمالزاده بنا بر خاصیت پیشگامی‌اش در قالب داستان کوتاه طبیعی می‌نمود که ساختگرا بوده باشد. چرا که این قالب جدید (داستان کوتاه) به این سبک و سیاق و شکل و شمایل، ژانری نو در نزد ادب شناسان و دوستداران ادبیات داستانی به حساب می‌آمده است و آنچه که این نوع ادبی را از گونه‌های دیگر همزاد خود متمایز می‌ساخت نه درون مایه و مضمون، بلکه شکل و ساختمان ظاهری بود، طبیعتاً پایه گذاران انواع جدید و سبک‌ها، کانون توجه خود را متوجه ساخت بیرونی می‌سازند بنابراین عمدتاً ساختگرا هستند تا درونگرا اما جمالزاده علی‌رغم نوگرایی‌هایش، درگزینش شکل غربی داستان، بیشتر مضمون‌گراست.

یکی از رویکردهای نقد و بررسی متون به ویژه در سبک ساختارگرایی بررسی میزان و نحوه به کارگیری عوامل انسجام و ژانگانی است که نتیجه آن دست یابی به روشی عملی‌تر در مطالعات سبک‌شناسانه است. در این پژوهش نیز شیوه کار به این صورت بوده است که از هر داستان این مجموعه ۲۰۰ جمله البته به صورت جملات پی در پی و در مجموع از شش داستان ۱۲۰۰ جمله برگزیده شده و سپس به بررسی و اندازه‌گیری و تحلیل آماری پرداخته و در نهایت با ارائه جدول و نمودار، فراوانی آنها به دست آمده و سعی بر این بوده است که با مطالعه این مجموعه، بدانیم کدام عوامل انسجام، بیش‌ترین نقش را در آفرینش این متن دارند و ما را به مفهوم و معنی حقیقی این متن می‌رسانند.

در تحلیل کلام واحد مطالعه، متن است و یکی از عواملی که به متن متنیت می‌دهد انسجام است. دانش معنایی هر واژه مستلزم آگاهی از رابطه‌هایی است که آن واژه با واژه‌های دیگر در همان حوزه و دیگر حوزه‌ها دارد. به عبارت دیگر «اساس زبان انتزاع روابط حاکم بر مفاهیم می‌باشد. بخشی از جهان به اعتبار داشتن ویژگی‌هایی در مقابل عدم وجود آنها از سایر پاره‌ها جدا شده است. این ویژگی در واقع همان مولفه‌های معنایی یک مفهوم است که برابر

□ فصلنامه علمی پژوهشی اندیشه‌های ادبی ❖ سال دوم از دوره جدید ❖ شماره ۱۰

معنای یک واژه خواهد بود» (جهانگیری، ۱۳۷۸: ۹-۲۳). برخی روان‌شناسان زبان، واژگان ذهنی را به صورت مجموعه‌ای از واحدهای منفرد در نظر می‌گیرند که مدخل‌های متفاوتی در آن ذخیره شده و با هم مرتبط می‌شوند. در مورد ماهیت و روابط و چگونگی شکل‌گیری آن‌ها در ذهن انسان تحقیقات فراوانی صورت گرفته است و نظریات متفاوتی وجود دارد. برای نمونه ورنر ادعا می‌کند که «تمام دانش را می‌توان با سه رابطه‌ی ترتیبی، طبقه‌ای و وصفی نمایش داد. اما ملچوک در مدل خود از ۵۳ رابطه استفاده می‌کند و ایوانز و آلتوید تنها برای صفت‌ها ۱۰۰ رابطه را در نظر می‌گیرند» (ایوانز، ۱۹۸۸: ۳). «این نوع انسجام مبتنی بر رابطه‌ای است که واحدهای واژگانی زبان به لحاظ محتوای معنایی شان با یکدیگر دارند، و متن به واسطه‌ی این روابط می‌تواند تداوم و انسجام به خود بگیرد. روابط معنایی میان واژگان صورت‌های گوناگونی دارد» (مهاجر نبوی ۱۳۷۶: ۶۸). مورفی روابط واژگانی را متفاوت از روابط معنایی می‌داند. پدیده‌هایی همچون تضاد و هم‌معنایی را جزء روابط معنایی می‌شمارد، و روابط واژگانی را هر نوع رابطه‌ای می‌داند که میان واژه‌ها برقرار است. او اعتقاد دارد روابط معنایی را باید لزوماً در بافت مطالعه کرد. برای نمونه متضاد داغ با توجه به بافت گاهی اوقات یخ و گاهی سرد می‌باشد (مورفی، ۲۰۰۳: ۵).

پیشینه تحقیق

با بررسی کتب و پایان‌نامه‌ها و مقالات این نتیجه به دست آمد که تحلیل متون در پژوهش‌ها جز در موارد اندکی عمدتاً بر اساس مبانی نظری هالیدی و حسن و در چهارچوب مکتب نقشگرا صورت پذیرفته و از دیدگاه دیگر زبان‌شناسان، اعم از ایرانی و غیر ایرانی، به ندرت استفاده شده است.

کتاب‌های موجود در این زمینه شامل «درآمدی بر معنی‌شناسی» نوشته کوروش صفوی، «اصول و روش ترجمه» از لطفی پور ساعدی و «به سوی زبان‌شناسی شعر» از مهران مهاجر و محمد نبوی بود که البته کاملترین آنها «درآمدی بر معنی‌شناسی» است. اما در مورد پایان‌نامه‌ها و مقاله‌ها به جرأت می‌توان گفت که الگوی کار تمامی آن‌ها الگوی هالیدی بود و فقط

یک مورد مقاله یافت شد که روشی غیر از ایشان را برگزیده بود که در زیر به آن اشاره می‌شود. به همین سبب الگوی این مقاله بر اساس نظریات صفوی انتخاب شده است. مولوی وردنجانی آرزو (۱۳۸۷) در مقاله خود با عنوان «پربسامدترین روابط مفهومی میان واژگان» روش ارائه شده از سوی صفوی را الگوی خود قرار داده است ایشان در این مقاله ۳۵ واژه فارسی را به عنوان محدوده کار خود انتخاب کرده و سپس به روش تداعی معنایی (با شنیدن هر واژه چه واژه‌هایی در ذهن تداعی می‌شود) به کار پرداخته‌اند. در بخش نتایج مقاله اظهار داشته‌اند که نتیجه به دست آمده با تفاوت اندکی مطابق الگوی موجود در روابط مفهومی صفوی است.

مبانی نظری

فرایند سخن، در قالب متن به مخاطب ارائه می‌شود و متن عبارت است از مجموعه کلمات و علائم صوری که از آرایش و سازمان ویژه‌ای برخوردار است. «از نظر محتوا متن واحد زبانی است که به اعتبار ساختاری مرکب و به اعتبار موضوعی و مفهومی مرتبط و منسجم باشد.» (مهاجر نبوی، ۱۳۸۶: ۲۵۱)

دیوید کریستال (۱۹۹۲، ۳۸۷) درباره متن می‌گوید: «متن عبارت است از ضبط کلامی یک رویداد ارتباطی مطالعه و تعیین ویژگی‌های متون یعنی آنچه ساختمان را می‌سازد یا باعث متنوارگی یک نوشته می‌شود. در مبحث زبانشناسی متن مورد مطالعه قرار می‌گیرد. وقتی می‌گوییم «متن» منظورمان هر نظامی است که کار تولید و انتقال معنا را انجام می‌دهد.» هر متنی در درون یک بافت شکل می‌گیرد و معنا می‌یابد.

«آنچه در قبل و بعد از یک عبارت یا حتی گفته‌های طولانی‌تر مانند یک متن واقع شود بافت نامیده می‌شود.» (همان: ۸۲) بافت به درک معنای ویژه یک کلمه، عبارت و غیره کمک می‌کند و معنای بافتی آن معنایی است که یک عنصر زبانی در یک بافت کسب می‌کند. معنای یک واژه یا عبارت از بافتی به بافت دیگر می‌تواند متفاوت باشد. هالییدی مفاهیم و ابزارهای تجزیه و تحلیل متن را از لحاظ بافت موقعیت و نیز بافت متنی مطرح می‌کند و منظور او از بافت متنی این است که یک عنصر زبانی در چارچوب چه متنی قرار می‌گیرد و جملات و

□ فصلنامه علمی پژوهشی اندیشه‌های ادبی ❖ سال دوم از دوره جدید ❖ شماره ۱۰

روابط مفهومی در مجموعه داستان «یکی بود، یکی نبود» □ ۸۳

کلمات قبل و بعد آن عنصر در داخل متن چه تاثیری در تبلور نقش و معنای آن دارد. (آقاگل زاده، ۱۳۸۴: ۱۰)

در ساخت یک متن عواملی به کار می‌رود که با عوامل ساخت جمله کاملا تفاوت دارد و از آن به عنوان عوامل انسجام (cohesion) متن یاد می‌شود. انسجام یا پیوستگی جملات، محصول رابطه اجزای دو جمله با یکدیگر است. این ارتباط در سطح آوایی، معنایی و منطقی زبان شکل می‌گیرد. اگر اجزای جمله‌های نوشتار یا گفتاری به هم مربوط باشند یا به عبارت دیگر منسجم باشند، آن نوشته یا گفته یک متن (text) را شکل می‌دهد.

هالیدی و حسن روابط بین جمله‌ای متن را انسجام متنی نامیده‌اند و از نظر آنها انسجام یک مفهوم معنایی است که به روابط معنایی موجود در متن اشاره دارد و آن را به منزله متن از غیر متن جدا و مشخص می‌کند (هالیدی و حسن: ۱۹۷۶، ۴).

به رابطه موجود میان عوامل انسجام و عناصری که این عوامل با آنها مرتبطند «گره» یا «پیوند» (tie) گفته می‌شود.

گره یا پیوند مفهومی است که علاوه بر این که شامل عنصر انسجامی است، عامل پیش‌انگاشت نیز هست و «رابطه میان دو عنصر انسجامی و پیش‌انگاشت را بیان می‌کند. دو عنصر هرگره دارای نوعی رابطه معنایی با یکدیگرند و اساس انسجام را بین پیام‌های یک متن تشکیل می‌دهند. گره مفهومی جهت مند و دو سویه است یعنی هم می‌تواند به پیش و هم پس از خود اشاره کند و ارجاع دهد.» (مظفر زاده، ۱۳۷۶: ص ۶۹) و سه گونه دارد:

گره پیاپی:^۱ جمله‌ای را به جمله‌ای که بلافاصله پس از آن می‌آید ربط می‌دهد. (هالیدی و حسن، ۱۹۷۶: ۳۳۰)

گره میانجی:^۲ جمله‌ای را با فاصله یک جمله به جمله دیگر ربط می‌دهد. (همان: ۳۳۰)

-
- 1- immediate tie
  - 2- mediated tie

□ فصلنامه علمی پژوهشی اندیشه‌های ادبی ❖ سال سوم از دوره جدید ❖ شماره ۱۰

گره دور: ^۱ زمانی است که میان دو عنصر به هم پیوسته بیش از یک جمله وجود داشته باشد. (همان: ۳۳۱)

علاوه بر روابط معنایی موجود در میان جملات حاضر در متن، بسیاری اوقات، تعبیر و تفسیر متن با توجه به بافت و موقعیت‌های بیرون از متن یا شرایط اجتماعی آن و نیز تجربیات و پیش ذهنیت‌های ما صورت می‌گیرد که بدان همبستگی ^۲ می‌گویند.

روابط مفهومی^۳

مهم‌ترین روابط معنایی میان واژگان عبارتند از:

۱- شمول معنایی: ^۴ گاهی مفهومی می‌تواند یک یا چند مفهوم دیگر را شامل شود و رابطه شامل و زیر شمول و هم شمول بین مفاهیم ایجاد می‌شود. لطفی‌پور ساعدی (۱۳۸۷، ۴۵) عقیده دارد رابطه شمولیت را می‌توان بر حسب دلالت یک جانبه تعریف کرد. و دلالت معکوس برقرار نخواهد بود.

از خانه بیرون جستم و در پشت در مثل این که حالت غشی به من دست داده باشد به سکوی خانه تکیه کرده... (جمالزاده، ۱۳۲۰: ۷۴)

از مجموع ۱۲۰۰ جمله بررسی شده در این تحقیق ۳۲۵ گره به دست آمد که پس از بررسی آماری روابط مفهومی موجود در گره‌های به دست آمده، شمول معنایی ۷۳ مورد از گره‌ها را شامل شد و از نظر بسامد و فراوانی دومین رتبه را در جدول به خود اختصاص داد.

۲- جزء واژگی: ^۵ در این صورت رابطه کل و جز میان دو یا چند مفهوم بیان می‌شود. نوعی رابطه سلسله مراتبی میان اجزا و کل تشکیل دهنده اجزا برقرار می‌شود. برای نمونه می‌توان رابطه «درخت را با ریشه، ساقه، شاخه و برگ و جز آن را آورد.

و جناب خان هم مجبور شدند دست خود را بیخود به سبیل خود ببرند و محض خالی نبودن عریضه دست دیگر به میدان آورده و سپس هر دو را روی سینه گذاشته و دو انگشت ابهام را در دو

-
- 1- remote tie
  - 2- Coherene
  - 3- Sense Relations
  - 4- hyponymy
  - 5- meronymy

□ فصلنامه علمی پژوهشی اندیشه‌های ادبی ❖ سال دوم از دوره جدید ❖ شماره ۱۰

روابط مفهومی در مجموعه داستان «یکی بود، یکی نبود» □ ۸۵

سوراخ آستین جلیقه جا داده و با هشت رأس انگشت دیگر روی پیش سینه آهاردار بنای تنبک زدن را گذاشته... (همان: ۲۷)

از مجموع ۳۲۵ گره، جزء واژگی با ۲۸ مورد نمونه، که اغلب گره‌های ارتباطی آن نیز از نوع گره میانجی بود، در رتبه چهارم از جدول روابط مفهومی قرار گرفت.
۳- عضو واژگی: ^۱ در اینجا رابطه میان واژه‌ها را به مثابه یک عضو نسبت به واژه‌ای می‌نماید که به مجموعه آن اعضا دلالت دارد. در این باره می‌توان از رابطه «اسب» نسبت به «گله» یا «درخت» نسبت به «جنگل» سخن گفت.

چهل سال است بچه این شهر است نمی‌شود پشتش را به مردم برگرداند مردم که بانوهای حرمسرای شاهی نیستند. (همان: ۱۰۴)

این نوع رابطه مفهومی در گره‌های میانجی نمود بیشتری دارد. هفت گره از مجموع ۳۲۵ گره، از گونه عضو واژگی است که از نظر بسامد در رتبه ششم قرار می‌گیرد.
۴- واحد واژگی: ^۱ به نوعی رابطه مفهومی میان دو واژه اشاره می‌کند که یکی به مثابه واحد شمارش برای واژه دیگر به کار می‌رود. برای نمونه می‌توان گفت: یک «دست» کت و شلوار، یک «قبضه» تفنگ.

و هر تکه از اسباب هایمان ما به النزاع ده رأس حمال و پانزده کرجی بان بی انصاف شد....
...عنت منکسر و منحوس دو نفر از مامورین تذکره که انگاری خود انکر و منکر بودند. (همان:

۱۹)

این نوع رابطه مفهومی در گره‌های دور بیشتر از گره‌های میانجی و نزدیک به چشم می‌خورد و در این جستار، ۷ مورد از ۳۲۵ گره را شامل شده و در جدول نیز در رتبه پنجم قرار می‌گیرد.

۵- هم‌معنایی: ^۳ یا مترادف یکی از شناخته شده‌ترین روابط مفهومی است که از دیرباز مورد بحث دستور نویسندگان ادوار مختلف بوده و به چند صورت مشاهده می‌شود:

-
- 1- member – collection
  - 2- portion – mass
  - 3- synonymy

□ فصلنامه علمی پژوهشی اندیشه‌های ادبی ❖ سال سوم از دوره جدید ❖ شماره ۱۰

دو واژه به اصطلاح هم معنی در یک رابطه شمول معنایی هستند، ولی به دلیل واژه‌های همنشین، تعلق به گونه‌های زبانی مختلف و دارا بودن بار عاطفی نمی‌توان آن‌ها را به جای هم به کار برد.

بنا به فلسفه پیدایش زبان، هر واژه‌ای برای خود علت پیدایش و موارد کاربرد مخصوص به خود دارد و اصولاً امکان ادامه حیات برای واژه‌هایی که دارای معنای کاملاً مساوی هستند وجود ندارد. (لطفی پور ساعدی، ۱۳۸۷: ۴۱)

ولی دیدم مردم به کلی متفرق شده‌اند و معلوم شد ملت با غیرت و نجیب بیش از این پافشاری را در راه حقوق خود جایز ندانسته و پی کار و بار خود رفته... (جمالزاده، ۱۳۲۰: ۳۷)

تا آن که در خانه خود حمام کوچکی ساخته و ما را اجیر کرد و در خانه خودش منزل داد. (همان: ۸۸)

رابطه ترادف در گره نزدیک بیش از گره‌های میانجی و دور دیده می‌شود و ۵۲ مورد از گره‌های به دست آمده را به خود اختصاص داده، که با این تعداد فراوانی در رتبه سوم از جدول توزیع روابط مفهومی قرار گرفت.

۶- هم آوا - هم نویسی: معمولاً در کتاب‌های معناشناسی کاربرد پیدا می‌کند و این رابطه اختصاص دارد به الفاظ متشابهی که اتفاقاً هیچ رابطه مفهومی با یکدیگر ندارند. این رابطه به سه صورت دیده می‌شود:

الف) هم‌آوایی یا جناس لفظ: ^۲ (خار و خوار) (قضا و غذا)

ب) هم‌نویسی یا جناس خط: ^۳ «کرم» / karam، «کرم» / kerm، «کرم» / korom، «کرم» / kerem، «کرم» / به معنی کر هستم.

ج) هم آوا - هم نویسی یا جناس تام: ^۴ «دوش» [وسپله حمام]، «دوش» [دیشب] و «دوش» [کتف]

در همین بین ناغافل در باز شد. (همان: ۴۷)

- 1- homonymy
- 2- homophony
- 3- homography
- 4- homonymy

□ فصلنامه علمی پژوهشی اندیشه‌های ادبی ❖ سال دوم از دوره جدید ❖ شماره ۱۰

این رابطه مفهومی یک مورد از ۳۲۵ گره را شامل شد و از نظر جایگاه نیز به همراه رابطه چند معنایی در رتبه آخر جدول آماری قرار گرفت.

۷- چند معنایی: ^۱ به هنگام طرح چند معنایی در سطح واژه به دو نوع چند معنایی هم زمانی و در زمانی می توان اشاره کرد. یک صورت زبانی می تواند یا در یک مقطع زمانی از چند معنی برخوردار باشد و یا در طول زمان معانی متفاوتی بیابد. تکواژ «سر» در واژه‌هایی چون «سر پاسبان»، «سر حد» یا «سرشیر» برای چند معنایی در یک مقطع زمانی و واژه‌هایی نظیر «گران [سنگین - پرهزینه] و «خسته» [زخمی - کم توان] را می توان برای چند معنایی در زمانی نمونه آورد.

با ورق آس و گنجینه آشناتر بود تا با ورق دفتر و حساب عایدات و صادرات اداره. (همان: ۵۵)
این رابطه مفهومی نیز فقط یک مورد از ۳۲۵ گره را به خود اختصاص داد و گره آن نیز از نوع گره نزدیک بود.

۸- تقابل معنایی: ^۲ در اصطلاح سنتی معانی متضاد واژه‌ها را به کار می بردیم، اما در معنی شناسی عمدا از اصطلاح تقابل (opposition) به جای تضاد (antonym) استفاده می شود. زیرا تضاد صرفا گونه‌ای از تقابل به حساب می آید. تقابل را می توان به صورت‌های زیر مشاهده کرد.

الف) تقابل مدرج: ^۳ ولی در ظاهر رو را تا آن درجه که می شد روی اخمو شیخ جعفر شیرین و خندان و مهربان باشد بشاش کردم. (همان: ۴۳)

ج) تقابل دوسویه: ^۴ زندان راستی خیال می کند شوهرش رستم دستانی شده... (همان: ۳۸)

د) تقابل جهتی: ^۵ با شاه و وزیر نشست و برخاست می کرد. (همان: ۳۳)

و) تقابل واژگانی: ^۶ به داده ات شکر. به نداده ات شکر. (همان: ۷۱)

-
- 1- polysemy
  - 2- semantic opposition
  - 3- gradable opposition
  - 4- symmetrical opposition
  - 5- directional opposition
  - 6- lexical opposition

هـ) تقابل ضمنی: ^۱ صدای زه کمان از صدای انکر و منکر به گوشم بدتر می‌آمد. (همان: ۳۴)
 لطفی پور ساعدی در اصول و روش ترجمه (۱۳۸۷) انواع تقابل معنایی را طبق نظر
 لاینز (۱۹۹۷) به چهار صورت تقابل تکمیلی، تضاد، تقابل تناقضی و تقابل معکوس معرفی
 می‌کند.

آخ که چطور عمر می‌گذرد! والله از اسب عربی تیزتر می‌رود. ریش سفیدم را نبین خدا روی
 دنیا را سیاه کند که غم و غصه سیاهی چشم را هم سفید می‌کند...های های! که چطور مردم توفیر
 می‌کنند یک روزی بود مردم مسلمان بودند از خدا می‌ترسیدند امروز کفر عالم را گرفته مردها ریش
 خداداد را می‌تراشند و خوشان را مثل زنها می‌سازند و... (جمالزاده، ۱۳۲۰: ۷۰)
 این رابطه مفهومی تعداد ۴۲ مورد از کل انواع گره‌ها را به خود اختصاص داد و
 بیشتر گره‌های ارتباطی آن از نوع نزدیک و میانجی و درصد کمی از آن‌ها گره دور بود در رتبه
 چهارم از جدول آماری این تحقیق قرار گرفت.

۹- تباین معنایی: ^۲ در اصل نوعی تقابل معنایی است که به جای مطرح شدن میان دو واژه
 بین مفهوم چند واژه در یک حوزه معنایی (semantic field) پدید می‌آید. مانند شنبه/
 یکشنبه/.../ جمعه، که نفی شنبه می‌تواند تایید شش روز دیگر هفته باشد. (صفوی ۱۳۸۷،
 صص ۹۹ - ۱۲۵)
 شب را در قهوه خانه فرسیج گذرانیده و صبح همین که آفتاب تیغ زد راه افتادیم. (جمالزاده،
 ۱۳۲۰: ۶۰)

از ۳۲۵ گره به دست آمده، ۶ مورد رابطه تباین معنایی دیده شد و اغلب گره‌های آن از
 نوع میانجی بود. جایگاه این رابطه مفهومی در جدول رتبه هفتم بود.

نمونه تحلیل داده‌ها

در اینجا به بررسی روابط مفهومی در تعدادی از جملات آغازین دوستی خاله خرسه
 می‌پردازیم. روابط بین آن‌ها با علائم اختصاری نشان داده می‌شود. لازم به ذکر است که این
 علائم در جدول شماره ۱ ارائه شده است. تا از گذر این بررسی به پرسیامدترین روابط

1- connotational opposition

2- semantic contrast

□ فصلنامه علمی پژوهشی اندیشه‌های ادبی ❖ سال دوم از دوره جدید ❖ شماره ۱۰

مفهومی میان واژگان این داستان دست پیدا کرده و تعیین کنیم که هر کدام از روابط چه میزان در درک بهتر متن ما را یاری می‌دهند.

۱).... ولی خیال اینکه مبادا خدای نخواستہ در این کشمکش‌های روزانه آسیبی به مادر پیرم برسد (۲) دنیا در پیش چشمم تار شده (۳) و تکلیف فرزندی خود را چنان دیدم (۴) که ولو خطر جانی هم در میان باشد (۵) خود را به کرمانشاه رسانده (۶) و در عوض آن همه خون جگری که این پیرزن مهربان در راه پرورش من نوشیده بود....

۷) رئیس اداره مان... و با ورق آس و گنجینه آشناتر بود (۸) تا با ورق دفتر و حساب عایدات و صادرات اداره (۹) از همه دنیا تعریف می‌کرد (۱۰) جز از وزیر مالیه‌ای که روی کار بود (۱۱) مدام افسوس دوره وزیر مالیه سابق را می‌خورد (۱۲) و حسرت عزل وزیر حاضر را می‌کشید (۱۳) خلاصه....

۱۴) ... بختم زد (۱۵) و یک گاری از ملایر به کنگاور حرکت می‌نمود. (۱۶) وقتی بود (۱۷) که روس‌ها کنگاور را گرفته بودند (۱۸) و در گردنه بید سرخ با قوای ایرانی و عثمانی مشغول زد و خورد بودند (۱۹) از ملایر به کنگاور خدا خودش برایمان ساخت (۲۰) و از کنگاور به کرمانشاه را هم جعفرخان غلام پست قول داد....

۲۱) گور بابای هر چه ارس هم هست (۲۲) ما نوکر دولتیم... (۲۳) خدا تیغ احمد شاه را برکند (۲۴) خود امپراتور روس هم سگ کیست (۲۵) به نعل کفش سورچیمان کج نگاه کند (۲۷) ولی ما فریب این قارت و قورت‌ها را نمی‌خوریم (۲۸) و توی دلمان می‌دانستیم (۲۹) جعفرخان چند مرده حلاج است (۳۰) و لولهنکش چقدر آب می‌گیرد....

۳۱) ... و تعارف هم که بهای آب جوی را داشت. (۳۲) هر چه ممکن بود (۳۳) سبزیش را پاک کردم (۳۴) و آن قدر باد در آستینش انداختم (۳۵) که به خودش هم مسئله اشتباه شده بود (۳۶) و راستی راستی تصور می‌کرد....

(۳۷) سر قلیان حبیب الله که دیگر در تمام ملایر و اطراف مشهور بود (۳۸) و کار به جایی رسیده بود (۳۹) که محترم ترین نمره اول شهر هم گاهی محض چشیدن چای و قلیان مشتی (مشهدی) حبیب الله به قهوه خانه او می آمدند. (۴۰) و چه انعامها که نمی دادند....

... (۴۱) مجبور بودیم (۴۲) روز راه برویم (۴۳) و شب لنگ کنیم (۴۴) بار گاری سنگین و بیشتر بار مال اردوی روس در کنگاور بود. (۴۵) زمستان این سال هم دیگر از آن زمستانهای تاریخی بود (۴۶) و برف و یخ قیامت می کرد. (۴۷) کوههای پیشکوه لرستان از دور مثل خرمنهای پنبه حلاجی شده به نظر می آمد....

... (۴۸) گاه گاه دستههای کلاغهای گرسنه دیده می شد (۴۹) که بر لاشه حیوان تازه سقط شدهای افتاده (۵۰) و با حرص و ولع تمام مشغول کندن پوست و گوشت از استخوان بودند (۵۱) و لاشه عربان با ستون فقران گره گره حالت تنه درخت عجیبی را داشت (۵۲) که گویی از عالم دیگری در آن صحرا افتاده (۵۳) و دندههای سر به هم آورده خونین شاخههای آن (۵۴) و کلاغهای سیاه جامه گل های جاندار آن باشند....

... (۵۵) اول معقول هوای خوش و آفتابی داشتیم (۵۶) ولی کم کم هوا گرفته شد (۵۷) و یک سوز سردی که گوش و بینی را می برد (۵۸) شروع کرد به وزیدن (۵۹) حبیب الله رو به آسمان کرد (۶۰) و گفت: (۶۱) «ای خورشید خانم (۶۲) باز بنای لوندی را گذاشتی. (۶۳) و رو بندت را پایین انداختی.... (۶۴) برف بنای باریدن را گذاشت (۶۵) و دانههای ریز آن مانند پشه های سفید بیابان را پر نمود. (۶۶) گاهی کولاک می شد (۶۷) و گردبادی می افتاد توی برف (۶۸) و آن وقت دیگر عوض آنکه از آسمان به زمین برف بیاید (۶۹) برف از زمین به آسمان می رفت (۷۰) سرمای کافر چنان پیر مسافر را در می آورد (۷۱) که انسان دلش می خواست (۷۲) قیامت برپا می شد (۷۳) و گناهایش بر ثواب هایش چربیده (۷۴) و یکسر در آتش گرم و نرم جهنم سرازیر می شد. (۷۵) دیگر صدا از احدی بلند نمی شد (۷۶) و فقط گاه گاهی صدای حبیب الله شنیده می شد (۷۷) که از سوز سرما می نالید....

جدول (۱) علائم اختصاری روابط مفهومی

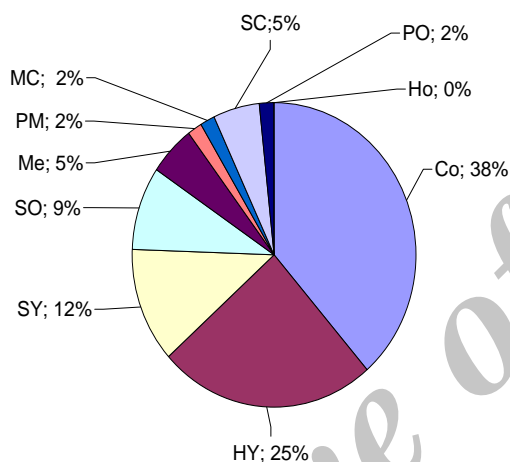
Sense Relations	اختصار	روابط مفهومی
Hyponymy	Hy	شمول معنایی
Synonymy	Sy	هم معنایی (ترادف)
Meronymy	Me	جز واژگی
Member – Collection	MC	عضو واژگی
Portion – Mass	PM	واحد واژگی
Semantic Opposition	SO	تقابل معنایی
Semantic Contrast	SC	تباين معنایی
Polysemy	Po	چند معنایی
Homonymy	Ho	هم آوا - هم نویسی
Collocation	Co	با هم آبی

جدول (۲) روابط مفهومی موجود در تعدادی از جملات «دوستی خاله خرسه»

روابط	نمونه روابط با شماره جمله‌ها
Co	مادر و فرزند(۳، ۱) شاه و دولت (۲۲، ۲۳) برف و زمستان(۶۴، ۶۵) برف و کوه(۴۶، ۴۷) قلیان و قهوه خانه و چای (۳۷، ۳۹) قیامت و جهنم و گناه (۷۲، ۷۳، ۷۴) برف و سفید(۶۴، ۶۵) برف و یخ و کولاک (۶۴، ۶۶) رویند و خانم(۶۱، ۶۳) آسمان و خورشید(۵۹، ۶۲) مادر و مهربان (۱۶).
Hy	کلاغ و حیوان: شامل (۴۸، ۴۹) گل و درخت: هم شمول(۵۱، ۵۴) ایران با ملایر و کنگاور و کرمانشاه: شامل(۱۸، ۱۹، ۲۰) عثمانی، روس و ایران: هم شمول (۱۷، ۱۹).
Sy	آسیب و خطر(۱، ۴) چند مرده حلاج است و لولهنکش چقدر آب می‌گیرد(۲۹، ۳۰) تعارف، سبزیش را پاک کردم و باد در آستینش انداختم (۳۱، ۳۳، ۳۴) به خودش هم مسئله اشتباه شده بود و راستی راستی تصور می‌کرد (۳۵، ۳۶).
SO	روز و شب(۴۲، ۴۳) سوز سرما و آتش گرم (۵۷، ۷۴) هوای خوش و سوز سرد (۵۵، ۵۷) زمین و آسمان (۶۸، ۶۹) شاه و نوکر(۲۲، ۲۳).
Me	پوست و گوشت و استخوان و ستون فقرات با واژه حیوان (۵۱، ۴۹، ۵۳) درخت و شاخه (۵۱، ۵۳).
MC	_____
PM	دسته و حیوان (۴۸، ۴۹).
SC	حاضر و سابق(۱۱، ۱۲).
Po	ورق: آس و دفتر (۷، ۸)
Ho	_____

□ فصلنامه علمی پژوهشی اندیشه‌های ادبی ❖ سال سوم از دوره جدید ❖ شماره ۱۰

در این قسمت نمودار درصد فراوانی روابط مفهومی که از نظر صفوی شناخته شده‌ترین روابط مفهومی هستند، در داستان دوستی «خاله خرسه» ارائه شده و با توجه به نتایج داده‌های این تحقیق مشخص شد که رابطه با هم آیی بالاترین آمار را نشان می‌دهد. پس از این رابطه، شمول معنایی، هم‌معنایی، و تقابل معنایی به ترتیب بالاترین بسامد را داشته، سپس جزء واژگی، عضو واژگی و واحد واژگی به ترتیب آمار به دست آمده میزان بسامد پایین‌تر را دارا بوده، در نهایت رابطه چند معنایی و هم‌آوا - هم‌نویس که درصد مشابهی را به خود اختصاص داده‌اند نیز در آخرین مرحله از نمودار قرار گرفته‌اند.

نمودار (۱) درصد فراوانی روابط مفهومی در «دوستی خاله خرسه»

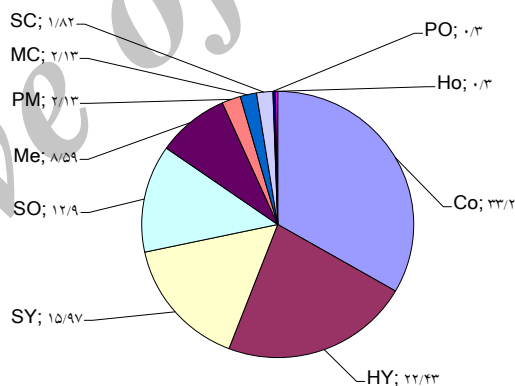
بررسی بیشتر داده‌های حاصل از این متن وجود روابط مفهومی دیگری غیر از هشت رابطه فوق‌الذکر میان واژگان متن را نشان داد که اتفاقاً درصد قابل توجهی از داده‌ها (بالاترین درصد) را به خود اختصاص داده بود. از نظر دکتر صفوی این رابطه جز روابط مفهومی متن نیست بلکه ایشان این رابطه را در بخش حوزه معنایی (واژگان هم‌حوزه) به دو صورت با هم آیی هم‌نشینی و با هم آیی متداعی، در کتاب درآمدی بر معنی‌شناسی معرفی کرده‌اند.

روابط مفهومی در مجموعه داستان «یکی بود، یکی نبود» □ ۹۳

نتایج نشان می‌دهد که تعداد قابل ملاحظه‌ای از روابط موجود در هیچ کدام از روابط هشت گانه مورد نظر صفوی نمی‌گنجد. ولی در زنجیره همنشینی معمولاً به کار برده شده و در بافت موقعیتی یکسانی روی محور همنشینی واقع می‌شوند. مانند: (برف و یخ و سرما) درصد فراوانی این رابطه در این تحقیق ۳۳/۲ درصد بود.

نتیجه

این تحقیق به منظور مشخص کردن پر بسامدترین پیوندهای مفهومی واژگان در مجموعه داستان «یکی بود، یکی نبود» انجام شد. طبق نظر زبان‌شناسان نقش‌گرا از جمله هالیدی و حسن اصل بر این است که بین واژگان یک متن عوامل و روابطی وجود دارد که موجب انسجام متنی می‌شود. صفوی نیز نظر هالیدی را الگوی کار خود قرار داده و در کتاب درآمدی بر معنی‌شناسی عوامل انسجام متن و روابط معنایی و مفهومی را گسترش داده است که در بخش‌های قبل به تعریف و تقسیم‌بندی آن پرداختیم. طبق نظر ایشان این عوامل و روابط مفهومی موجب درک بهتر متن و بافت می‌شود و ما را سریع‌تر به درک موقعیت می‌رساند.

نمودار (۲) درصد فراوانی روابط مفهومی در مجموعه «یکی بود، یکی نبود»

□ فصلنامه علمی پژوهشی اندیشه‌های ادبی ❖ سال سوم از دوره جدید ❖ شماره ۱۰

چنان که در نمودار بالا ملاحظه می‌شود رابطه با هم‌آیی که جزء تقسیم‌بندی روابط مفهومی در تقسیمات صفوی نیست با ۳۳/۲ درصد بالاترین رتبه را در جدول داراست. که این امر برخلاف انتظار ما نسبت به تئوری ارائه شده است. و اما رابطه شمول معنایی با ۲۲/۴۳ درصد بالاترین رتبه روابط مفهومی و دومین رتبه نمودار را داراست که این امر برابر انتظار ما با توجه به شناخته‌شده‌ترین روابط معنایی ارائه شده است. رابطه هم معنایی (ترادف) با ۱۵/۹۷ درصد سومین رتبه را داراست.

رابطه تقابل معنایی با ۱۲/۹ درصد فراوانی در مرتبه چهارم قرار دارد که این رابطه جزء شناخته‌شده‌ترین روابط مفهومی است. در جایگاه پنجم رابطه جزء واژگی با ۸/۵۹ درصد فراوانی، رابطه عضو واژگی و واحد واژگی هر دو با ۲/۱۳ درصد در مرتبه ششم، تباین معنایی با ۱/۸۲ درصد فراوانی در رتبه هفتم و رابطه چندمعنایی و هم‌آوا - هم‌نویس هر دو با ۰/۳ درصد فراوانی در رتبه هشتم نمودار قرار دارند. بنابراین پربسامدترین روابط مفهومی به ترتیبی که داده‌های این تحقیق پیشنهاد می‌کند، عبارتند از: باهم‌آیی < شمول معنایی < هم‌معنایی < تقابل معنایی < جزء واژگی < واحد واژگی و عضو واژگی < تباین معنایی < چندمعنایی و هم‌آوا - هم‌نویس.

جدول (۳) تعداد گره‌های انسجامی ۲۰۰ جمله آغازین مجموعه «یکی بود، یکی نبود»

داستان	فارسی	رجل	دوستی	درد دل ملا	بيله ديگ	ويلان	جمع
تعداد گره‌ها	۶۶	۶۸	۵۶	۵۵	۴۵	۳۵	۳۲۵

روابط مفهومی در مجموعه داستان «یکی بود، یکی نبود» ۹۵

جدول (۴) توزیع روابط مفهومی در مجموعه «یکی بود، یکی نبود»

داستان / روابط مفهومی	فارسی شکر است	رجل سیاسی	دوستی خاله خرسه	درد دل ملا قربانعلی	بیله دیگ بیله چغندر	ویلان الدوله	جمع
با هم آبی	۲۳	۲۴	۲۲	۱۲	۱۶	۱۱	۱۰۸
شمول معنایی	۱۲	۹	۱۴	۱۷	۹	۱۲	۷۳
هم معنایی (ترادف)	۷	۱۶	۷	۵	۱۲	۵	۵۲
تقابل معنایی	۸	۸	۵	۱۳	۵	۳	۴۲
جزء واژگی	۱۳	۵	۳	۳	۳	۱	۲۸
عضو واژگی	۲	۱	۱	۳	—	—	۷
واحد واژگی	۱	۳	۱	—	—	۲	۷
تباین معنایی	—	۱	۳	۱	—	۱	۶
هم آوا - هم نویس	—	۱	—	—	—	—	۱
چند معنایی	—	—	۱	—	—	—	۱
جمع	۶۶	۶۸	۵۶	۵۵	۴۵	۳۰	۳۲۵

جدول (۵) توزیع در صد فراوانی روابط مفهومی در مجموعه «یکی بود، یکی نبود»

داستان / روابط مفهومی	فارسی شکر است	رجل سیاسی	دوستی خاله خرسه	درد دل ملا قربانعلی	بیله دیگ بیله چغندر	ویلان الدوله	جمع
با هم آبی	۷/۰۷	۷/۳۸	۶/۷۶	۳/۶۹	۴/۹۲	۳/۳۸	۳۳/۲
شمول معنایی	۳/۶۹	۲/۷۶	۴/۳۵	۵/۲۵	۲/۷۶	۳/۶۹	۲۲/۴۳
هم معنایی (ترادف)	۲/۱۵	۴/۹۲	۲/۱۵	۱/۵۳	۳/۶۹	۱/۵۳	۱۵/۹۷
تقابل معنایی	۲/۴۶	۲/۴۶	۱/۵۳	۴	۱/۵۳	۰/۹۲	۲/۱۳
جزء واژگی	۴	۱/۵۳	۰/۹۲	۰/۹۲	۰/۹۲	۰/۳	۸/۵۹
عضو واژگی	۰/۶۱	۰/۳	۰/۳	۰/۹۲	—	—	۲/۱۳
واحد واژگی	۰/۳	۰/۹۲	۰/۳	—	—	۰/۶۱	۲/۱۳
تباین معنایی	—	۰/۳	۰/۹۲	۰/۳	—	۰/۳	۱/۸۲
هم آوا - هم نویس	—	۰/۳	—	—	—	—	۰/۳
چند معنایی	—	—	۰/۳	—	—	—	۰/۳
جمع	۲۰/۲۸	۲۰/۸۷	۱۷/۴۸	۱۶/۵۹	۱۳/۸۲	۱۰/۷۳	۱۰۰

□ فصلنامه علمی پژوهشی اندیشه‌های ادبی ❖ سال سوم از دوره جدید ❖ شماره ۱۰

منابع و مأخذ

الف) کتابها

- ۱- جمالزاده، محمدعلی. یکی بود، یکی نبود. تهران: پروین، ۱۳۲۰.
- ۲- جهانگیری، نادر. توانش زبان، بازتاب زمان. فرهنگ و اندیشه تهران: نشر آگاه، ۱۳۷۸.
- ۳- صفوی، کوروش. درآمدی بر معنی‌شناسی. تهران: سوره مهر، چاپ سوم، ۱۳۸۷.
- ۴- عمرانی، روح الله. آتش زیرخاکستر. تهران: مهرانشهر، ۱۳۸۰.
- ۵- لطفی پور ساعدی، کاظم. اصول و روش ترجمه. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ هشتم، ۱۳۸۷.
- ۶- مظفرزاده رودسری، لادن. «حذف و جانشینی به عنوان ابزارهای انسجام متن در زبان فارسی»، پایان نامه کارشناسی ارشد، زبان شناسی همگانی، دانشگاه تهران، ۱۳۷۶.
- ۷- مهاجر، مهران و محمد نبوی. به سوی زبان شناسی شعر. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۶.

ب) مقالات

- ۱- آقا گل زاده، فردوس. «کاربرد آموزه‌های زبانشناسی نقش گرا در تجزیه و تحلیل متون ادبی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، سال سی و هشتم، شماره ۱۴۹، ص ۱ - ۲۱، ۱۳۸۴.
- ۲- تاکی، گیتی. «پیوستگی و همبستگی متن یا انسجام و ارتباط مطالب زبان فارسی». مجله زبان‌شناسی، تهران، سال چهاردهم، شماره ۱ و ۲: ص ۷۳ - ۸۱، ۱۳۷۸.

- 1- Crystal , D.(1992), An Encyclopedic Dictionary of language and languages , Blackwell.
- 2 – Evens ,M. W. (1988). Relational models of the lexicon Cambridge university press.
- 3- Halliday , M.A.K. & Hassan , R (1976). Cohesion in English. London: Longmans
- 4 – Murphy , G. L. ,(2003) , Ecological Validity and the study of concepts , InB.H. Ross (Ed). The psychology of learning and Motivation. Vol: 43 (PP. 1 – 41). American press. SarDiego.